

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U Y A Y I N L A R I
XXVI. Dizi—Sa. 4

V. MİLLETLERARASI TÜRKİYE
SOSYAL VE İKTİSAT
TARİHİ KONGRESİ

TEBLİĞLER

MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMA VE UYGULAMA MERKEZİ

İstanbul 21-25 Ağustos 1989

T Ü R K T A R İ H K U R U M U B A S I M E V İ , A N K A R A — 1 9 9 0

KÖY, KÖYLÜ VE İMPARATORLUK

HALİL İNALCIK

Türkiyemizin ana ekonomik karakteri ve sosyal yapısını Osmanlı dönemi belirlemiştir. Başka deyimle, küçük köylü aile işletmelerine dayanan sosyo-ekonomik yapıyı, Osmanlı Mirî toprak rejimi ve çift-hane sistemine borçluyuz. 1950'ye kadar Türkiye ekonomisi ve sosyal yapısı Osmanlı dönemindeki asırlık geleneksel esas karakterlerini korumakta idi. Memleketimiz, 1950-1960 döneminde traktörün yaygınlaşması ve tarıma pazar ekonomisinin girişi ile başlayan gelişme ile köklü bir değişiklik temposuna girmiştir. 1939'da 3200 traktör varken 1959'da bu rakam 44.000'e ulaşmıştır. *Subsistence*, geçimlik, tarım ekonomisinin ana ürünü buğday-arpa ekimi, yerini gittikçe daha ziyade pazar ürünlerine, sınavi bitkilere pamuk, üzüm, incir, tütün, pirinç ve mısıra bırakmaktadır.

Bu geleneksel karakterler nelerdir? Aşağıda tartışmamızın esas noktalarını, bunun açıklanması oluşturacaktır. Geleneksel tarım ekonomisinin ana üretim vasıtası, bir çift öküz ile çekilen sapanıdır. Bu, traktörün uygulanmasından önce, hayvanî kuvvetin en etkili biçimde kullanım teknolojisini gösterir. Eski Mezopotamya uygarlıklarından beri, *dry farming*, kuru ziraat ile buğday-arpa ekimi yapan iklim kuşaklarında, bir çift öküzle çekilen sapan, en ileri tarım teknolojisi olarak zamanla dünyanın öbür bölgelerine yayılmıştır. Sapanın odun veya demirden olması, yapım dinamiği ve başka özellikler tabii zamanla önemli değişiklikler getirmiştir. Fakat öküz gücü yerine makine gücü konuncaya kadar tarım teknolojisinde esaslı bir değişiklik görülmemiştir. Çift öküz geleneksel tarımın traktörüdür. İleride göreceğimiz ki, Bizans ve Osmanlı İmparatorluklarında vergileme öküz sayısına göre yapılmakta idi. Salgın sonucu öküzü ölen köylü çaresiz kalır, fakr u zarurete düşer, ve hükümet anlayış göstererek vergi affına giderdi.

Genel köylü ekonomisi teorisyenleri, meselâ marginalist mektep, aile emeğini esas alır. Fakat geleneksel tarımın traktörü saydığımız öküz gücünü hesaba katmaz. Öküz gücü üzerinde bu kadar durmamızın sebebi, ileride göreceğimiz gibi, onun çift-hane sisteminin temel elemanlarından biri olmasındandır.

Geleneksel tarımın temeli hiç kuşkusuz köylü ailesidir. Evlenmiş çoluk çocuk sahibi olmuş erkek köylünün simgelediği emek ünitesidir. Bu rejimde, köylü aile ünitesi esas itibarı ile, koca kadın ve çocuklar, ve çoğu zaman evlenmiş oğullarla torunlardan oluşur; bu *patriarchal* ve *patrilıneal* bir aile tipidir. Koca, aile ekonomisinin, işletmenin, son söz sahibidir ve örgütleyicisidir. Ekono-

mik örgüte hakimdir. Devlet, vergi mükellefi olarak onu tanır. Buradan toplumumuzda bugün bile, hiç olmazsa kırsal sektörde *patriarchal* aile tipinin neden hakim aile tipi olduğunu anlıyoruz. Osmanlı Devleti, kocası ölen ailenin erkek evladı yoksa, elinden tarla arazisini alır ve başka bir köylüye aktarır. Eğer dul kadın, oğulları çalışma çağına gelinceye kadar ırgatla idare edebilirse, onu *bîve* adıyla işletmenin sahibi tanıyabilir. Birçokları, genel kânûnnâmede *müzevvec*, yani evli erkeğin, neden o kadar önemli bir yer tuttuğunu açıklayamamışlardır. Bütün Osmanlı tahrirlerinde, yani vergi kaynaklarını belirleyen defterlerde, vergi-nüfus sayımı, *hane*, yani aileyi temsil eden kocanın adıyla tespit edilir. Günümüzde toprak, köylü ailesinin mülkü olarak, tarım ekonomisinin en önemli elemanı ise de, Osmanlı rejiminde *mîrî* adıyla tamamiyle başka bir statü taşıyordu. *Mîrî* toprak rejimi, devlete, bütün köylü sınıfını ve tarım ekonomisini kontrol ve düzenleme yetkisi veriyordu. *Mîrî* toprak rejiminde, bugüne kadar bütün yayınlara rağmen, bazı kilit kavramlar anlaşılammış ve yanlış yorumlar süre-gelmiştir. Ayrıntılarına girmeden, birkaç ana kavramı belirtmekte yarar görüyorum.

MİRİ ARAZİ

İlkin *mîrî* arazi, yani devletin rakabesini (mutlak mülkiyet hakkını) elinde tuttuğu arazi, bütün tarım topraklarını kapsamaz. *Mîrî* arazi yalnız hububat ziraatı yapılan, tarla olarak kullanılan, arazidir. Bağlar ve bahçeler bunun dışında kalır. Çünkü, büyük kitlelerin geçimi, *subsistence*, geçimlik ekonomi, ordunun ve şehirlerin işesi, hububat ekimine, başlıca buğday-arpa ekimine dayanır. Darlık ve açlık, hububat ekiminde noksandan ileri gelir. Devlet bu yüzdendir ki, tarla ziraatını hububat ekimini kontrol altında tutmak zorunluluğunu duymuştur. Osmanlı kânûnnâmelerinde kesin bir madde vardır: Tarla, bağ ve bahçe haline getirilemez. Tarlaların devamlı işletimi, kanunla garanti altına alınmıştır. Aile emek ünitesini, kısaca reaya çiftliğini, devlet daimi kontrol altında tutar. Bir çift öküzü olan aile, bir işletme ünitesi oluşturur. Hayvani enerji ünitesinin, yani bir çift öküzün işleyebileceği toprak ünitesi, ekonomik bakımdan en verimli işletme olarak tanınmıştır.

Bu *raiyyet çiftliği*, devlet için tarım ekonomisinin temel ünitesidir. Onun parçalanmasına ve kaybolmasına karşı bir sürü kanun önlemleri alınmıştır. Özetle, belli bir ekonomik ve sosyal rejimin uygulanması içindir ki, devlet tarla arazisini kendi mutlak kontrolü altına almak gereğini duymuştur. Buna *mîrî arazi* rejimi diyoruz. Aslında, *mîrî arazi* kendi başına bir gaye değildir. Belli bir tarım ekonomisi ve sosyal yapının sürdürülmesi için vazgeçilmez bir düzendir. Bu nokta, şimdiye kadar yeterince anlaşılmadığı için Osmanlı sosyal yapısı hakkında çeşitli sosyolojik modellerden alınan yetersiz teoriler ileri sürülmüştür. Yukarıda sözünü ettiğimiz bu ana ekonomik-sosyal düzene biz *çift-hane sistemi* diyoruz.

Mîrî arazi rejiminde, aydınlanmasını gerekli gördüğüm ikinci nokta şudur. Mîrî topraklar dediğimiz devlet toprakları, başlıca iki kategoriye ayrılır: *Tapulu arazi*, mukataalı arazi. *Tapulu arazi*, köylü aile birliklerine tapu rejimi dediğimiz özel bir sistem içinde verilen arazidir. *Tapu* rejimine göre tasarruf edilen arazi, satılamayan, hibe ve vakf edilemeyen, fakat babadan oğula bir işletme birliği olarak geçen *raiyyet çiftlikleridir*. Köylü, bunu kendisi işlemek zorundadır. Üretim işini, kendisi düzenler. Üretim vasıtaları öküz, sapan ve tohumu kendisi sağlar ve bağımsız bir işletme ünitesi olarak toprağı kendisi işler. Köylü şu anlamda hür ve bağımsız köylüdür: Devlete ve sipahiye, kanunların emrettiğı bedeni hizmetler dışında, karşılıksız hiçbir hizmet yapmağa mecbur değildir. Onun emeğini kimse karşılıksız sömüremez. Devlet bu garantileri vermiştir. Zira, aksi halde raiyyet çiftliğı işlenemez ve vergiler ve sipahi *dirliğı* gerçekleşemez. Düzen bozulur, bir kelime ile raiyyetin statüsünü de, çift-hane sisteminin gerekleri belirlemiştir. Ekâbir, raiyyeti kendi çiftlik veya vakıflarında işletmeye kalkışınca, devlet bunu önler. Kanunlarla, köylünün emek ve hürriyetini garanti altına alır. Osmanlı İmparatorluğunda, toprağın olduğu kadar, köylü emeğinin de devlet kontrolü altında olduğu gerçeğini unutmamak lâzımdır. Hizmetler, angaryalar, bu açıdan incelenmelidir. Özetle, *tapu* sistemi, köylü aileleri tarafından çiftlik ünitelerinin bağımsız ve devamlı işletilmesini garanti eden bir sistemden ibarettir. Patrilneal irsiyet, yani babadan oğula intikal maddesi de bu devamlılığı sağlamak için konmuştur. İşte *tapu* rejiminin klasik dönemdeki temeli budur. Sonraki dönemlerde, raiyyet çiftliğı birimi, köylünün bağımsızlığı ve diğer elemanlar değişikliğe uğrayacaktır. Fakat 20.yy. kadar küçük köylü aile işletmeleri rejimi ana hatlarında korunabilmiştir. Bizans ve Osmanlı İmparatorluklarında, *reaya*, yani çiftçi aileler ve toprak birimi (yani çiftlik, bir çift öküzle işlenebilen arazi ünitesi) daima titizlikle, büyüklere karşı korunmağa çalışılmıştır. İmparatorluk bürokrasisinin esas vazifelerinden biri, bu rejimi korumaktır. Bizans'ta "*dynatoi*" Osmanlı İmparatorluğunda "*ekâbire*" karşı köylüler daima "fakir", "yoksul" tâbiri ile himayesi gerekli bir sınıf olarak ele alınmıştır. Bu sebeple, bu imparatorlukları *köylü imparatorlukları* diye karakterlendirmekle bir abartmaya sapmadığımızı inanıyorum. Toprak ve reaya üzerinde feodal kontrollerin ortaya çıkmasına karşı merkezi imparatorluk bürokrasisinin savaşması bu imparatorluklar tarihinin en önemli fasıllarından birini ve belki en önemlisini oluşturur. Belli modellerin katı çerçevesinde kalmadan, bu savaşı, tarihçi dikkatle araştırmakla, bu imparatorluklar tarihini bence en iyi biçimde açıklayabilir. *Mîrî tapulu arazi* imparatorluk siyasetinin bulunduğu ve korumaya çalıştığı ana imparatorluk rejimi olarak, eski çağlardan beri Akdeniz ve Orta Doğu tarihine yön vermiş bir temel sistemdir.

Mîrî tapulu arazi yanında ikinci büyük kategori topraklar, *mîrî mukataalı arazi*dir. *Mukataa* sistemi, tapu sistemi yanında, tamamiyle ayrı bir toprak rejimi simgeler. Buradaki anlamile *mukataa* veya *kesim*, bir devlet gelir kaynağını bir özel şahsa belli bir bedel karşılığı kiralamaktır. Bu, genel anlamda bir iltizam-

dır. Mîrî topraklarda *mukataa* sistemi şöyle uygulanmıştır. Tapuya verilmeyen, yani yukarıda açıkladığımız gibi, *tapu* sistemi denilen özel bir rejim altında bir köylü tasarrufunda bulunmayan araziyi, devlet belli bir kira karşılığı şahıslara ihale eder. Burada şahıs köylü olmayabilir, şehirli, esnaf, hatta asker de olabilir; köylüler de kişi veya toplu olarak *mukataa* ile araziyi tutabilirler. Bu çeşit topraklarda, tapu rejiminin kuralları uygulanmaz. Çünkü, hukuk bakımından *mukataa* tam bir kiralama değildir. Kira bedeli, toplu bir miktar para olarak devletle kişi arasında bir sözleşme, mukavele, ile belli olur. *Mukataa*, kesim, tabiri de buradan çıkıyor. Burada karşılıklı bir anlaşma, kesişme ile, rantın miktarı belli olmaktadır. Çoğu zaman, bu bir açık artırma ile belirlenir. Kiralamayı yapan kimse, ancak üzerinde anlaşma yapılan meblağı öder. Tahrir defterlerinde, *mukataalı çiftlik* veya *mezraalar* üzerinde toptan bir meblağ belirlenmiştir. Meselâ: “mezraa-i Pınar der tasarruf-i Ali: 800 akça” gibi.

Devlet, neden bazı toprakları *mukataa* ile verir? Bunun sebebi şudur. Tapu rejimine göre reaya tasarrufu dışında, devlet elinde, doğrudan doğruya köylü tarafından işlenmeyen bir çok arazi vardır. Örneğin, bir köy halkı çeşitli nedenlerle köyünü bırakıp kaçar. Yahut, bir köyde bir aile raiyyet çiftliğini terkedip gider ve bu arazi işlenmemiş kalır. Bu gibi *çiftlik*, *mezraa*, köy arazisi için, tahrir defterlerinde *hâlî* kaydını bulmaktayız. Bunların harap durumda kalmaması, başka deyimle devlet gelir kaynaklarını kaybetmemesi için, bu tür toprakları *mukataa* ile vermeyi ve işletmeyi en iyi yol olarak bulmuştur. Boş kalacağına, devlet hazinesine bir gelir kaynağı olsun ve harap olmasın diye, devlet bu toprakları tapu rejiminin kayıtları altında değil, tamamiyle serbest bir kiralama şeklinde, kişilerin tasarrufuna verir. İşte, tahrir defterlerinde gördüğümüz *mukataalı çiftlikler*, *mezraalar* bu çeşit topraklardır. Merkezi bürokrasinin asıl gayesi, bu çeşit *mukataalı toprakları* da, sonunda köylünün yerleştiği *tapulu arazi* şekline getirmektir. Mîrî topraklarda esas rejim, tapulu rejimdir. Gerçekten, biz yeni tahrirlerde, bu çeşit çiftlik ve mezraaların, zamanla üzerinde köylü aileleri yerleşerek, *tapulu arazi* durumuna geldiğini tespit etmekteyiz. Bu süreç, Geç Roma tarihinde boş kalan *latifundia* arazisi üzerine, dışardan gelen *kolon* ailelerinin yerleştirilmesine benzer. Tahrir defterlerinde gördüğümüz bu iki hakim arazi kategorisi, yani *tapulu arazi* ve *mukataalı arazi* ayırımı, yazık ki, şimdiye kadar açık bir şekilde araştırmacılar tarafından belirlenememiş ve bu yüzden birçok yanlış yorumlara sapılmıştır.

ÇİFT-HANE SİSTEMİ

Şimdi, *çift-hane* sistemine geliyoruz. Çoktan beri çeşitli yazılarımda anlatmaya çalıştığım bu sistemin ayrıntılı bir analizini çıkacak kitabımızda bulacaksınız. Burada, sonuçları kısaca arz etmeğe çalışacağım.

Osmanlı İmparatorluğunun Bizans ve Selçuk dönemlerinden devraldığı ve esas olarak Eski İran ve Geç Roma İmparatorluğu dönemine giden bu temel

sistemin ana unsurlarını yukarıda açıklamaya çalıştım. Bu rejimde çift öküzün ve aile emeğinin temel olduğu küçük köylü işletmeleri söz konusudur. Bu sistem, belli bir üretim tarzı, belli bir sosyo-ekonomik yapı simgeler. Osmanlı mîrî tapulu arazi sistemini ancak çift-hane rejimi çerçevesinde anlayabiliriz.

Bir çift öküzü ve onun işleyebileceği kadar toprağı tapu rejimi kuralları dairesinde, tasarrufu altında bulunduran köylü ailesi, zirai rejimin ana ünitesi olarak sistemin temelini oluşturur. Bu ünite, imparatorluk bürokrasisi için de aynı zamanda bir ana vergi ünitesidir. Bu ünite, çift resmi denilen bir vergi sistemine bağlıdır. Çift-hane, bütün sistemin temel ünitesi olduğundan kânûnnâmelerde ve tahrir defterlerinde sırada daima ilkin çift resminden söz edilir. Çift-hane, defterlerde haneyi temsil eden vergi mükellefi aile reisi adına bir (ç) harfi ile tespit olunur ve bu çift-hane ünitesini ifade eder. Biz, eski defterlerde “hanebâ-çift” tabirile bizzat Osmanlı kâtiplerinin bu üniteyi böylece adlandırdıklarını gördük. Bunu, araştırmalarımızda *çift-hane* şeklinde bir terim olarak kabul ettik. Burada, *çift* aslında *bir çift öküz* demektir. Bir çift öküzün işleyebildiği tarlaların tümü de, *çiftlik* adı almaktadır. Bizans İmparatorluğunda aynı ünite, çoğu zaman *çift* karşılığı olarak *zeugarion* (ki bu da Farsça *cuft*, Latince *Jug* terimleriyle aynı köktendir) toprak olarak değil, bir çift öküz olarak kabul edilir ve vergi öküz miktarına göre belirlenir. Bazen *zeugarion* çift öküzü değil, bizzat toprağı gösterir. Osmanlılar ise, toprağı, yani bir çift öküzün işleyebileceği çiftliği esas alırlar. Fakat çok az da olsa öküzün de vergileme birimi olarak alındığı durumlar vardır.

Hane, köylü ailesidir, daha doğrusu ailenin üretici emek ünitesidir ve bu bakımdan vergi tarhına esas sayılmıştır.

Çift-hane sisteminde belirtilmesi gereken esas nokta şudur: Aile emeği bir çift öküz ve ikisinin birlikte işlediği arazi, *hepsi, tümü*, bir üretim ünitesi ve dolaşısıyla bir malî ünite sayılır. Alınan çift resmi, bazılarının yorumladığı gibi, sadece şahsî (personal) vergi değildir. Daha çok, bu ünitenin vergilendirilmesidir. Başka deyimle, *kombine* bir vergidir. Geç Roma döneminde de *jugum*, yani *çift* ve *caput*, yani *aile* birlikte *jugum-caput* olarak kabul edilmiştir ve alınan vergi her ikisini kapsayan bir vergidir. Köylü-tarım vergisinin bu *kombine* niteliği anlaşılınca kadar, Batı tarihçileri iki yüzyıldan beri tartışmışlar, bir kısmı bu vergiyi bir *kişi* veya *ocak vergisi*, bir kısmı ise tümüyle bir *toprak vergisi* saymışlardır. Ancak son zamanlarda bunun *kombine* bir vergi, *jugum-caput ünitesine ait bir vergi* olduğu kesin olarak tesbit edilebilmiştir.

Osmanlı çift-hane vergisi, işte bu kombine verginin bir karşılığında ibarettir. Akdeniz bölgesinde kuru ziraatle hububat ekimi yapan bütün memleketlerde esas tarım ve vergi sistemi daima *çift-hane sistemi* olarak uygulanmıştır. Ekonomik bakımdan çift-hane, bir köylü ailesinin geçimini sağladığı ve devlete ait vergileri karşılayan bir artı ürün ürettiği tipik bir üretim ünitesidir. Bu ünite, imparatorluk bürokrasisinin de titizlikle korumağa çalıştığı bir sosyal ve fiskal

ünite olarak kabul edilmiştir. Çift-hane bu temel karakteri ile kır toplumunun temel *hücre*'dir. Marginalist mektep, aile emeğine dayanan bu üretim örgütünün, insanlığın bulduğu en verimli tarım işletmesi olduğunu ileri sürer. Chayanov'a göre, bu basit bir tarım tipi olmaktan ziyade, gerçekte bir *üretim tarzıdır*. Ona göre bu üretim tarzı, Asya'da, bu arada Rusya'da, ekonomi, toplumun tarihî yapısını açıklayan bir üretim tarzı olarak anlaşılmalıdır, ve bu itibarla Marksist teoride feodal üretim tarzı gibi bağımsız, kendine özgü, bir üretim tarzı olarak belirlenmelidir.

Asya bürokrasileri için ideal ünite, çifte sahip köylü ailesidir. *Bekâr erkek*, defterlerdeki terimi ile *mücerred*, işgücü kısıtlı olduğundan, çift-hane sisteminde en aşağı merdiveninde yer alır. Gerçi kır toplumunda sosyal realite bürokratların reçetesine uymaz. Bu toplumda *çiftlik* tasarruf eden aileler yanında, tabii, toprağını kaybetmiş topraksız aileler veya yeterince toprağı olmayan aileler de vardır. İşte devlet bunlara, çift resmi sistemi içinde farklı bir statü vererek ayrı kalemlerde toplar ve vergi yükünü bunlar için toprak esasına göre değil, emek kapasitesine göre belirler. Böylece, vergi bakımından biz *raiyyet rûsûmu* sisteminde şöyle bir kademelendirme görüyoruz. Evvelâ çiftler, yani çiftliğe sahip köylü aileleri gelir, sonra bu toprakların yarısı kadar bir araziye sahip *nîm-çiftler*, ondan sonra aile emeği esas alınarak belirlenen çiftçiler, yani *bennâkler*, ondan sonra evli olmayan, fakat bir gelir kaynağı üreten bekârlar yer alır. Bu sonuncular, *mücerred*, *kara* veya *caba* adıyla anılan köylülerdir. Nihayet, kocasının çiftliğini işletebilen dul kadınlar ki, bunlar da *bîve* adıyla aynı sistemde yer alır. Köylü toplumunu böyle bir şematik vergi sistemi içinde toplayan bu rejim, Osmanlı bürokrasisinin kânûnnâmelerinde ve tahrir defterlerinde tespit edilmiştir. Çift esasına bağlı *raiyyet vergilerini* bundan önceleri *raiyyet rûsûmu* üzerindeki araştırmalarımızla ortaya koymuştuk. Fakat o zaman bu vergi sisteminde alınan resimlerin, kır sosyal yapısına bağlı bir sistem olduğunu tümüyle gösterememiştik. Sistemin, sosyo-ekonomik bir yapıya dayandığını ve imparatorluk bürokrasisinin böyle bir sosyal yapıyı bütün toprak ve vergi sisteminin temeli olarak benimseydiğini o zaman fark etmemiştik. Sonraki araştırmalarımız, bu sistemin kuru ziraate bağlı buğday-arpa tarımı yapan Akdeniz memleketlerinde, tâ eski çağlardan beri imparatorlukların temel *agrarian sistemi* olduğunu ortaya koydu. Öyle görünüyor ki, Geç Roma imparatorluğundaki *colon*, Galyadaki *mansus*, Bizans İmparatorluğundaki *zeugarion* ve Osmanlı *çift-hanesi* hepsi daima köylü aile emeğine ve çift öküz-sapan teknolojisine dayanan küçük köylü işletmelerini ifade etmektedir. Bu sistemde bütün kır toplumu, çift sahibi olanlar, az toprak sahibi olanlar, topraksızlar, fakir ırgatlar olarak tasnif olunup imparatorluk tahrir defterlerinde belli bir sisteme göre kayıt ve tespit olunmaktadır. Roma ve Bizans'ta olduğu gibi Osmanlı imparatorluğunda da, kır bölümünde köylü, defterdeki kayıtlarla *fiskal bir statü* kazanmaktadır. Yeni bir tahrire kadar devam eden bu statü, aynı zamanda kır toplumunu sosyal bakımdan biçimlendirmektedir. Başka deyimle, imparatorluk bürokrasisi, toprak ve reaya köylü üzerinde tahrir sis-

temi yoluyla yaptığı kontroller sonucunda bizzat bu toplum düzenini bir dereceye kadar etkilemekte, hatta yaratmış olmaktadır. Böylece, kendiliğinden serbestçe ortaya çıkan bir toplum düzeni yerine, daha ziyade devletin ağır bastığı bir düzen, bir *estate*, *sınıflandırma* düzeni ortaya çıkmaktadır. Bununla beraber, bu durumu fazla abartmamak gerek. Zira bürokrasinin yaptığı sınıflandırma, kır hayatında kendiliğinden meydana gelen sosyal farklılıkları tamamiyle bertaraf edemez, *fiscal* sistem daha ziyade ona uymaya çalışır. Devlet, mîrî arazi ve tahrir sistemi sayesinde, toprak ve reaya üzerinde sıkı kontrolünü sürdürmekte, çiftliklerin dağılmasını önlemeye çalışmakta, tarlaların bağ bahçe haline gelmesini, büyük ekâbir çiftliklerinin ve plantasyonların ortaya çıkmasını önlemekte, sonuç olarak son derece tutucu bir sosyal düzen idame etmektedir. Osmanlı İmparatorluğunun ve başka geleneksel imparatorlukların değişime, gelişmeye, yeni ekonomi sistemlerin ortaya çıkışına direnmesinde, durgun (stagnant) bir sosyo-ekonomik yapıya bağlı olmasında, mîrî arazi rejimi ve *çift-hane* sistemi başlıca sorumlu görülmektedir. Fakat unutmayalım ki, bu sistem Türkiye’de günümüzde küçük aile işletmelerine dayanan sosyal yapının da tarihi temelidir. Merkezi kontrolün kaybolduğu yerlerde, meselâ İran’da, toprak ve köylü küçük feodal bir grubun kontrolü altına düştüğü halde, Osmanlı devletinde böyle bir gelişme büyük ölçüde önlenebilmiştir. 18. yy.ın *mâlikâne-mukataa* sisteminde bile, devlet toprak üzerinde *rakabe* hakkını koruyabilmiştir. Mülkün vakf haline getirildiği durumlarda bile devlet, toprak ve reaya üzerinde kontrol hakkından vazgeçmemiştir. Ayanların kontrolleri altına geçen köyler ve büyük çiftlikler tekrar devlet müsadaraları sonunda mîrîye geçmiştir. Bir kelimeyle, merkezi devletle eyaletlerde toprak ve köylü emeğini kontrolü altına geçirmeye çalışan “kudret sahipleri” arasında her dönemde görülen savaş hiçbir zaman kişilerin üstünlüğü ile bitmemiştir. Marksist yoruma göre, bu savaşın asıl konusu daima direct üretici olan köylü reayanın artı-ürünü üzerinde olup toprağın esas mülkiyeti üzerinde değildir. Burada sorun, bu artı-ürünü seçkin sınıf içinde hangi grubun ele geçireceği sorunu idi. İmparatorluk düzeni, genel kanunlar çerçevesinde hareket ettiğinden, daima küçük köylünün koruyucusu olarak ortaya çıkmış, ekâbirin, kudret sahiplerinin, *tekâlif-i şakka* veya angaryalar yoluyla kontrolsüz sömürsünü önlemeye çalışmıştır. Bu bakımdan da, imparatorluk merkezi idaresi ile küçük köylü arasında bir güven ve bunu ifade eden bir imparatorluk “adalet” ideolojisi ortaya çıkmıştır. Bu ideolojiyi *adâletnâmeler* çerçevesinde başka bir yerde uzun uzadıya anlatmaya çalıştık. Bu ideoloji sayesinde Tuna üzerinde Sırp çiftçisi veya Amasya köyündeki Türk köylüsü yersel haksızlıklara karşı daima Çarigrad’da, Dersaadet’te, oturan padişahın himayesini aramıştır. Devletin *fiscal* çıkarları, belli bir *sosyal adalet* ve *Din u Devle* ideolojisi ile politik bir sistem halinde örgütlenmiş; merkezî uzman bir *küttâb* sınıfı, gelişmiş, bir *tahrir* ve *defterhâne* arşivi ile, ayrıntılı bir defter tutma sistemi sayesinde çift-hane sistemini başarı ile uygulamıştır.

DEVLET ve KÖY TİPLERİ

Tabii, sistem realitede bürokrasinin istediği gibi pürüzsüz işlememiştir. İmparatorluk kanunlarında ve defterlerde ifadesini bulan ideal düzen ile kır toplumunda gerçek gelişmeler arasında bazan esaslı farklar ve çatışmalar ortaya çıkmıştır. İmparatorluk bürokrasisi, bu çatışmaları gidermek için biteviye yeni kanunlar çıkarma gereğini duymuştur. Gerçek durumları incelemek için, az kullanılmış olmakla beraber, elimizde tahrir defterleri gibi zengin ve ayrıntılı bir kaynak vardır. Bu da köy kadı sicilleri ve terekeleridir. Her kaza dairesi, kadının hükmü altında 40-50, bazen 300 kadar köyü toplamaktadır. Bu köylerde ortaya çıkan hukuki sorunlar, o şehir veya kasaba kadısının mahkemesine gelir. Öyle anlaşılıyor ki, kadı bu köy davaları için çoğu zaman bir *nâib* atamaktadır. Şeriyeye sicilleri arasında, köy sorunlarını kapsayan özel sicil defterleri, bu arada ölenlerin terekelerindeki eşyayı kıymetleri ile tespit eden tereke defterleri, köy sosyal ve ekonomik hayatı üzerinde başka hiçbir kaynakta bulamadığımız ayrıntıları içermektedir. Şimdiye kadar Ronald Jennings ve Suraiya Faroqhi, bize bu çeşit sicillerden yararlanarak bazı araştırmalar sunmuşlardır. Biz Bursa köy sicillerinden seçilmiş 150 kadar belgeyi Türk Tarih Kurumu'nda basıma vermiş bulunuyoruz. Burada, bu kaynaktan çıkardığımız bazı dikkati çeken durumları söz konusu edeceğiz.

Başlamadan hatırdta tutmak gerekir ki, bu köyler şehir ve kasabalara yakın köyler olduğundan, özel koşullar altındadır. Bu yüzden bunlar üzerinde yapılan genelleştirmelerde daima dikkatli olmak gerekmektedir. Meselâ, bu köylerde bir çok çiftlik ve mezraa satışlarına bakarak, belli bir dönemde mîrî arazinin geniş ölçüde özel mülkiyete geçtiğine dair genellemeler yapılmıştır. Bu satışlar çoğu tasarruf hakkının satışından ibaret feragatlerdir veya mukataalı arazi satışları, daha doğrusu kiralamalardır.

Osmanlı İmparatorluğunda çeşitli bölgelerde çeşitli köy tipleri vardır. Fizik ve etnik şartlar, yerleşim şartları, kültür, politik-askeri faktörler köylerin büyüklüğünü, nüfusunu, yerleşim modelini ve ekonomik faaliyetleri belirler. İmparatorluk ölçüsünde bir Osmanlı köy tipinden söz etmek, tabii olası değildir. Bununla beraber, hiç olmazsa İmparatorluğun çekirdek bölgesinde, yani Anadolu ve Rumeli'de, Osmanlı toprak ve vergi kanunlarının etkisi altında, köy yerleşmelerinin özel bir karakter kazanmış olmasından ve böylece Osmanlı İmparatorluğuna özgü belli bir köy tipinden söz edebiliriz. Osmanlı kanunlarının köyün yapısı ile ilgili özellikleri ve etkileri başlıca şu şekilde özetlenebilir:

1. Köylünün, toprağa bağlılık prensibine rağmen kolaylıkla yer değiştirmesi, toprağını bırakıp çift-bozan olması genel bir olaydır. Osmanlı kanunları bunu önlemek için, kaçak köylüyü 10 veya 15 yıl bir zaman içinde yazılı olduğu köye geri getirme yetkisini sipahiye bağışlamıştır. Bizzat böyle bir kanunun çıkmış olması, köylünün yer değiştirmesindeki kolaylığa bağlanabilir. Bu kolaylık, köylünün toprağın maliki olmamasından ileri gelir. Tabii sebeplerle, yani çölleş-

me, verimliliğini yitirme gibi sebeplerle, yahut yol üzeri olması, devletin avarız sistemi içinde fazla hizmetler yüklemesi ve özellikle ağır vergiler koyması yüzünden köylü, toptan köyünü terkedip başka taraflara göçer. Yahut, başka önemli bir âmil olarak, vakıfların köylüyü daha iyi koruma imkânları dolayısıyla köylü vakıf köyelerine gider. Tabii olarak köylü, yaşaması için daha iyi, daha garantili şartlar arar. Tahrir defterlerinde köylünün bırakıp gittiği *mezraa* adı altında kayıtlı köyler hayret edilecek kadar çoktur. Birçok sancaklarda bu gibi mezraaların sayısı köy sayısı kadardır. Bununla beraber biliyoruz ki, mezraalar yalnız terkedilmiş eski köylerden ibaret değildir. Bir köy, nüfus çoğalması dolayısıyla yakınındaki ormanı veya boş araziye tarıma açar ve yeni bir tahrirle bunu mukataalı arazi biçiminde devletten kiralar. Böylece ortaya, köy uyduları, tarım alanları ve hatta küçük yerleşim alanları ortaya çıkar ki, bu gibi topraklar da defterlerde *mezraa* adıyla kaydolunur. Bu mezraalar üzerinde geçici yerleşmeler, birkaç haneden ibaret devamlı yerleşimler haline gelebilir. İşte bu gibi arazi de daima *mezraa* adı altında anılır. 16. yy.da gelişme çağında, mezraaların çoğu böyle ortaya çıkmış görünmektedir. Fakat sonraları, genellikle ağır vergi yükünden kurtulmak için köylünün kısmen veya tamamen köyünü bırakıp kaçtığına dair birçok misâl biliyoruz. Köylünün, toprağın sadece bir kiracısı olması, toprağı terketmekle kaybının ağır olmaması — tapu resmi ve oğulların toprak tasarruf hakkını kaybetmesi — olgusu, Osmanlı köylüsünün yer değişmede aşırı hareketliliğini açıklayan başlıca bir faktör sayılabilir. Kaçmalar bireysel kaldığı takdirde, köylerde *hâlî çiftlikler* ortaya çıkar; sipahi bunları tapuya alacak köylü aileleri bulamaz. Hâlî çiftliklerin artışı biz, köyün ekonomik bakımdan kötüye gidişinin bir endikasyonu olarak kabul edebiliriz. Bir bölgede yeni tahrirlerde *hâlî çiftliklerin* artmasını, orada köylüyü etkileyen negatif faktörlerin artışı ile açıklamak olasıdır. Şu halde, *hâlî çiftlikler* ve *mezraalar* üzerinde istatistik veriler, Osmanlı köy yapısı araştırmaları bakımından son derece önemli bir konudur. Böylece devletin güttüğü vergi politikası ve politik faktörler, köyün varlığı ve köydeki değişimler için temelli bir faktör olabilmektedir.

2. Bu arada Osmanlı devletinin yalnız tarla arazisini değil, emeği de kontrol altına alan devletçi-partimonial karakteri bir takım köylerin özel bir karakter kazanmasına yol açmıştır. Bunun en göze çarpan misâli, derbentçi, küreci (madenci) ve çeltükci köylerinde görülür. Dağ geçitlerinde koruma hizmetine ayrılmış veya maden işçiliği ve pirinç tarımı yapmağa mecbur edilmiş köyler, böylece ekonomik ve sosyal bakımdan tamamiyle farklılaşmışlardır.

3. Osmanlı köyü, hiçbir zaman toprağın ortak (*communal*) tasarrufuna bağlı köy tipini teşkil etmemiştir. Gerçi göçebelerin ve göçmenlerin yerleşmesinde toprağın ortak mülkiyeti ve tarım topraklarının periyodik parsellenmesi görülür. Fakat Osmanlı imparatorluğunda tipik köy, mîrî arazide raiyyet çiftliklerinde yerleşmiş ve çiftliği babadan oğula bırakan bağımsız köylü ailelerinden meydana gelmiştir. Başka deyimle, *çift-hane sistemi* Osmanlı köyünün ana sosyal yapısı-

nı belirlemiştir. Köy komünitesini meydana getiren ortak tasarruf gibi bir faktör yoktur. Köy cemaatinin ortak tasarrufları, ortak mer'ası, ortak ormanı, ortaklaşa kullanılan çayırı, harman yeri, mezarlığı ve suyu ortaklaşa bir köy tasarrufunu ifade etmekle beraber, hiçbir zaman bir *communal* köy tipinden söz etmemize imkân vermez. Bazı konularda köy halkının birbirinin işini toplu halde görmesi, yani imece usulünü de *communal* köy tipi için bir örnek olarak alamayız. Ortaklaşa kullanılan varlıklar içinde otlak yeri için köyün göçebelerle veya komşu köylerle uğraşısı, köylerin tarihinde önemli bir yer tutar. Devlet, esasen otlak bahsinde belli otlakları belli köylere ayırarak köyler arasındaki çatışmaları en aza indirmeye çalışmıştır. Köyler arasında sınır tayini kadılar vasıtasıyla yapılır; sınırlar bir hüccetle tesbit edilir.

G. Ostrogorsky'nin ve H. Stahl'ın Osmanlı döneminden önce Balkanlar'da bir *communal* toprak tasarrufundan söz etmeleri, bugünkü araştırmalar karşısında terkedilen bir görüş olarak kalmıştır; herhalde Osmanlılar döneminde Balkanlarda böyle köy *cemaat*'larına (*Communities*)'e rastlanmaz.

Bazı vergilerin köyün ortaklaşa sorumluluğunu gerektirdiğini ayrıca tartışmak gerekir. Örneğin, avarız ve cizye vergilerinin toplanmasında özellikle 16 yy. dan sonra köyün bir cemaat olarak tayin edilen meblağdan toptan sorumlu tutulduğunu biliyoruz. Bunun gibi, Osmanlı ceza hukukunun katil ve hırsızlık olaylarında bütün bir köy halkını sorumlu tuttuğu da bilinir. Bu durumlar köyün cemaat karakterini kuvvetlendirmekle beraber, sosyal yapısını esaslı olarak değiştirecek nitelikte değildir. Özetle, Osmanlı köyü tarlaları, otağı ve çayırı sınırlandırılmış, defterlerde ve kadı hüccetlerinde *territorial* varlığı tesbit edilmiş idari bir ünedir; sipahilerin birbiri karşısında veya diğer idari üniteler, örneğin vakıflar karşısında, haklarını belirleyen bir birimdir. Köyün maddi çıkarları ve tasarrufları bakımından sosyal ekonomik cemaat karakteri yanında, bu idari birliğini de vurgulamak gerekir. Fakat bütün bu *community* vasıfları yanında Osmanlı köyü, esas sosyo-ekonomik yapısı bakımından, bağımsız raiyyet çiftlikleri üzerinde bağımsız üretim yapan çift-hanelerden oluşmuş bir köy toplumdur. Bu cemaat içinde, çiftlerin ve ailelerin bağımsızlığı esastır. Başka deyimle, Osmanlı mîrî toprak rejimi ve çift-hane sistemi, Osmanlı köyünde belli bir sosyo-ekonomik yapıyı devam ettirmeye çalışmış ve birçok bölgelerde belli karakterler taşıyan belli bir köy tipi hakim olmuştur denebilir.

SİPAHİ VE KÖYLÜ

Köy sicillerinde, sipahi ve köylü ilişkileri üzerinde aydınlatıcı belgeler vardır. Köyde sipahinin sorumlulukları, başlıca çift-hane sistemini korumaya yönelik kanunları uygulamak ve devamlı kontrol sağlamaktır.

İncelediğim belgeler, 1500-1600 yıllarını kapsar. Terekelerde hiçbir zaman hububat tarımı yapılan tarlalar miras bölüşmesine konu olmamıştır. Toprak

olarak vârisler arasında paylaşılan yalnız bahçe ve bağlardır. Bununla birlikte, Osmanlı arazi hukuku bir raiyyetin tarlasını veya çiftliğini *ferag*, *transfer*, hakkını tanır. *Ferag* ancak sipahinin izni ile olabilir. İhtiyar bir köylü kendi hayatında yetişkin oğullarına veya bir yabancıya tapulu toprağını *ferag* edebilir. Bu *ferag* işlemine kadı sicillerinde satma, *bay'u şirâ*, tabiri kullanılması birçok araştırmacıyı yanlış yorumlara ve genellemelere sürüklemiştir. Feragda köylü, verdiği tapu resmine karşılık alandan bir miktar para alır. Sipahi de izin verdiği için, kanunda olmasa bile, bir para kabul eder. Böylece mîrî çiftliklerin bu yolla geniş ölçüde bir alış-veriş konusu haline geldiğini görüyoruz. Kadı sicillerinde pek çok *ferag* -satış işlemi bulmaktayız.

Köy sicillerinde şu olayı da sık sık görmekteyiz: Sipahiler tapulu toprakları köylü elinden almak için genel bir eğilim içindedirler. Bunun nedeni, toprağı başka birisinin tasarrufuna tapuyla verirken onlardan yeniden tapu resmi almak suretiyle gelir kaynağı sağlamalarıdır. Sicillerde, yetim çocukların veya hisse sahiplerinin bu yüzden haklarını kaybettiklerini ve kadı mahkemesine başvurduklarını görmekteyiz.

Köylü ile sipahi arasındaki diğer çatışma konuları kânûnnâmelerde yer almıştır. Meselâ, sipahinin kendisine ait tahıl öşrünü, en iyi para getiren uzakça pazarlara zorla köylüye taşıması, her gelen sipahinin kendisi için köylüyü ev veya ambar yapmaya zorlaması ve bunun gibi başka hizmetler. Sipahilerin başvurduğu en yaygın ve köylü için en ağır suistimallerden birisi, kanunun yasakladığı eski bir angaryayı veya mahalli vergiyi, eski adet diye yeniden canlandırmaları ve köylüden istemeleridir. Defterde vergi yazılmayan otlak ve çayırlardan sipahinin resim almağa kalkışması da yaygın suistimler arasındadır. Ancak yeni bir tahrir bu gibi yeni gelir kaynaklarını kanunlaştırır. Özetle, köyde sipahinin köylüyü koruma ödevi yanında, onu köylü ile çatışma haline koyan birçok konular vardır. Sipahi ile köylü arasında en önemli çatışma konusu sipahinin köylü emeğini sömürmeğe çalışmasıdır. Osmanlı rejiminin en belirgin karakterlerinden biri, bu gibi fazla hizmet ve angaryaları önlemektir. Sipahinin kendi *hâssa* toprağında, reayayı kanunda belirlenenden daha çok kullanmaya kalkışması, köylüye hayvanı ve arabası ile taşıma angaryaları yüklemesi en çok rastlanan hususlardır. Fakat köylü buna karşı mahalli kadı mahkemesine, önemli durumlarda doğrudan doğruya sultana başvurmak, şikâyette bulunmak hakkına sahiptir.